

SOOS GÉZA ÉS A „ZSIDÓKÉRDÉS”.
ÚJ FORRÁSOK AZ ELSŐ ÉS MÁSODIK
ZSIDÓTÖRVÉNY MEGÍTÉLÉSÉRŐL

GÉZA SOOS AND THE “JEWISH QUESTION” –
NEW SOURCES ON THE FIRST AND SECOND
ANTI-JEWISH LAWS

Monostori Tibor

Bölcsészettudományi Kutatóközpont

ÖSSZEFOGLALÁS

Soos Géza (1912-53) református ifjúsági vezető, miniszterelnöki titkár, második világháborús ellenálló és embermentő viszonya az első és második zsidótörvényhez és általában a „zsidókérdéshez,” eddig (források hiányában) ismeretlen volt. A svájci Genfben 1950-ben benyújtott teológiai szakdolgozatának kiadatlan részei és a Ráday Levéltárban őrzött hagyatékában található egyik irat nagy pontossággal világít rá a kérdésben elfoglalt álláspontjára. A „zsidókérdés” az 1990-es évek végén is igen érzékeny volt: ennek jele, hogy a Soosról készült emlékkötet szerkesztői a szakdolgozata részleges kiadása során tudatosan kivágták az álláspontjuk szerint Soosra nézve kompromittáló részeket, így próbálták meg személyét történetileg retusálni és a valóságosnál kedvezőbb színben feltüntetni.

Abstract

Géza Soos (1912–53) was a Reformed youth leader, prime minister’s secretary, World War II resistance fighter and lifesaver, whose attitude to the First and Second Anti-Jewish Laws, and to the “Jewish question” in general has been unknown until now (due to lack of sources). The unpublished parts of his theological thesis, presented in Geneva, Switzerland, in 1950, and a document in the Ráday Collection, shed light on his position on the issue with great precision. The “Jewish question” was still a very sensitive issue in the late 1990s: a sign of this is that the editors of the commemorative volume on Soos deliberately omitted those parts of his thesis, which they considered compromising for Soos, in an attempt to retouch his person historically and to present him in a more favourable light.

Kulcsszavak: 20. századi egyháztörténet, református egyház, második világháború, zsidókérdés, emlékezetpolitika, Soos Géza

Keywords: 20th century church history, Reformed Church, World War II, Jewish question, remembrance policy, Géza Soos

„A zsidókérdés századunk legérzékenyebb kérdése.”

(Soos Géza 1950-ben, Genfben benyújtott szakdolgozatának kiadatlan részéből)

Bevezetés

Tanulmányunkban néhány új forrást mutatunk be és értelmezünk a 20. századi „zsidókérdéshez” és az 1990-es évek református emlékezetpolitikájához. Ezek segíthetnek elmélyíteni tudásunkat arról, hogy a függetlenségpárti, náciellenes jogász, diplomata és kultúrpolitikus Soos Géza (1912-1953) miként viszonyult a zsidósághoz és Magyarország zsidó lakosságához az 1930-as, 40-es és 50-es években.¹ Továbbá arról, hogy Soos ezen álláspontja mennyire volt elfogadható, vállalható és kommunikálható az 1990-es évek végének református közéletében.

A külgügyekre szakosodott minisztériumi alkalmazott, egyben református mozgalmi, később emigrációs vezető Soos Géza elsősorban a Soli Deo Gloria (SDG) Református Diákmozgalom vezetőjeként, az 1943-as szárszói konferencia egyik szervezőjeként, a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) központi titkáráként és második világháborús embermentőként él a történelmi köztudatban.² Emléke újabban bátor hősként és „magyar Wallenbergként” jelent meg a historiográfiában, a tudományos ismeretterjesztésben és így kezd helyet követelni magának a szűkebb nemzeti panteonban.³ Soos Géza fele-

¹ Cikkünk néhány megállapítása ismeretterjesztő formában: *Monostori Tibor: A magyar Wallenberg: legenda vagy valóság? Soos Géza élete és műve.* Magyar Narancs 33 (2021):28. 43-45. E cikk elkészültében és általában a Soos Gézával kapcsolatos kutatási eredményeink értelmezésében és értékelésében köszönjük Bartha Ákos segítségét. Értékes visszajelzéseit köszönjük Ablonczy Baláznak és ifj. Bertényi Ivánnak.

² A legjelentősebb biográfiák és forrásgyűjtemények: *Soos Gézáné Tüdős Ilona: Mint a Jézus Krisztus jó vitéze.* II. Tim. 2: 3. Bp. 1989.; *Evangéliumot Magyarországnak! Soos Géza emlékkönyv 1912-1953.* Szerk. Soos Gézáné Tüdős Ilona et al., Bp. 1999.; „A hitet megtartottam...” Soos Géza 1912-2012. Jubileumi kötet. Szerk. Horváth Erzsébet. Bp. 2012.

³ *Nyáry Krisztián: Soos Géza, az ellenálló, aki repülőgépet lopott.* In: *Uő: Merész magyarok.* 30 emberi történet. Bp. 2016. 247-254.; *Kiss Réka: Soos Géza, a magyar Wallenberg.* In: *Magyar hősök: Elfeledett életutak a 20. szá-*

kezeti, politikusi és emigrációs pályafutásáról évről évre kerülnek elő újabb források, külföldiek és magyarországiak egyaránt.⁴ Ezek kibővítették a kutatás eddigi horizontját, amely eddig elsősorban két gyűjteményre, a Ráday Levéltárban őrzött Soos-hagyatéokra⁵ és a reformátusok zsinati levéltárára⁶ támaszkodott.

Négy okból tartjuk fontosnak témánk vizsgálatát. Egyrészt Soos viszonya az első és második zsidótörvényhez⁷ eddig (források hiányában) ismeretlen volt. Másrészt szeretnénk ráirányítani a figyelmet néhány korábban nem tanulmányozott, Soos tollából vagy környezetéből származó forrásra, különös tekintettel az 1950-ben Svájcban benyújtott teológiai szakdolgozatának⁸ korábban ismeretlen, kiadatlan

zadból. Szerk: Czókos Gergely et al. Bp. 2020. 382-389.

⁴ A teljesség igénye nélkül: *Kovács Gellért*: Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944-45-ben. Bp. 2015. 206-208.; *Mecserics Tamás*: „A bensőséges barát bizalmas hangján”. A Magyarországra irányuló angol és amerikai titkos propagandaműveletek a második világháborúban. Történelmi Szemle LXII. (2020) 276-279.; *Bartha Ákos*: Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944-1945. Bp. 2021. passim.

⁵ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL), Budapest, C/230 (Soos Géza iratai).

⁶ A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest.

⁷ Első zsidótörvény: az 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. Második zsidótörvény: az 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Soos Géának a harmadik zsidótörvénnyel (az 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről) kapcsolatos elutasító véleménye régóta ismert.

⁸ *Géza Soos*: Quelques pages de l'histoire de l'église réformée hongroise entre les deux guerres mondiales (1919-1945): avec un regard particulier sur les mouvements de jeunesse, les questions sociales et la résistance. Genève 1950. Ennek néhány részletét adta ki magyar fordításban az Evangéliumot Magyarországnak! (i. m.) A Magyarországi Protestáns Diákmozgalmak Története a Két Világháború Között címmel. A szakdolgozathoz három eredeti példányt találtunk, mindhárom Svájcban: a Genfi Egyetemen (Dépôt de la Bibliothèque de l'Université, magasin/THEOL 1, FT 6042/430), a genfi Városi Könyvtárban (Bibliothèque de Genève, Bf 1130/430) és a Friburgi Kantoni és Egyetemi Könyvtárban (Bibliothèque cantonale et universitaire, Fribourg, Beauregard GENEVE 1950.502). Ezúton köszönjük az Országos Széchényi Könyvtár és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet könyvtára munkatársainak, Szanyi Ilonának és Adamecz Szilviának, hogy a fribourgi kötetet nemzetközi könyvtárközi kölcsönzéssel a rendelkezésünkre bocsátották. Kutatótörténeti érdekességként fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy 2012-ben Katona Viktor, az SDG akkori elnöke is megpróbált a genfi szakdolgozathoz hozzájutni, de megkeresésére

részeire. Harmadrészt szeretnénk rámutatni arra, hogy az újabb források tükrében a Soos Gézáról az utóbbi évtizedekben kialakított kép árnyalásra szorul. Végül amellet érvelünk, hogy a harmadik pontban említett változást nem pusztán az újabb adatok teszik szükségessé; eddigi életíróinak családi, mozgalmi, baráti és felekezeti elfogultsága jelentősen hozzájárult egy egyoldalú portré kialakításához. Ennek példája, amelyet tanulmányunk részletesen taglal, hogy a Soos Gézáról eddig megjelent legjelentősebb forráskiadványban⁹ a szerkesztők és közreadók tudatosan próbálták a személyét történetileg retusálni és a valóságosnál kedvezőbb színben feltüntetni.

A „zsidókérdés” és a mai történetírás Soos Géza-képe

Nem teszünk kísérletet a „zsidókérdés” és az antiszemitizmus fogalmainak pontos és szabatos meghatározására, mivel azzal a téma legkiválóbb szakértői is gyakran bevallottan részleges eredménnyel küzdenek.¹⁰ Arra szorítkozunk, hogy Soos Gézának az első és második zsidótörvénnyel, mint az 1930-as és 40-es évek fordulójának centrális politikai és társadalmi viszonyítási pontjaival kapcsolatos álláspontját bemutassuk. A „zsidókérdést” tanulmányunkban elsősorban ebben a kontextusban használjuk, noha tisztában vagyunk annak jóval tágabb és változó, értékítéleteket is hordozó dimenzióival.

A historiográfiában és a kiadott forrásokban nem találtunk utalást Soos Géza álláspontjára az első és második zsidótörvénnyel kapcsolatban. Biográfusai és a róla megemlékezők érthetően elsősorban az 1944. évi embermentő tevékenységét és az auschwitzi jegyzőkönyv magyarországi terjesztésében vállalt kulcsfontosságú szerepét (annak magyarrá fordíttatását, másolatok készítését, és többek között a kormányzó környezetébe és a katolikus egyházhoz történő eljuttatását) hangsúlyozták. Emellett az 1938-ban a franciaországi Evianban megrendezett, a Németországban élő zsidók sorsáról rendezett konferencián való részvétele és a zsidóság jövőbeni sorsára vonatkozó aggodást is tartalmazó jelentése¹¹ köthető közvetetten ehhez a kérdéshez. Végül, a Teleki Pál miniszterelnök második kormánya (1939-41) németellenes, angolszász orientációját segítő minisztériumi tevékenységét és a harmadik zsidótörvényt elítélő mondatait említik ebben a

nem kapott választ. (Katona Viktor személyes közlése.)

⁹ Evangéliumot Magyarországnak! i. m.

¹⁰ Bevezetés a témába és szakirodalmába: *Ungvári Tamás*: Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon. Bp. 1999.; *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001.

¹¹ *Kulifay Albert*: Küldetéssel Evianba. In: Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 126-130. „Soos Géza feljegyzéseiből kiderül, hogy ez a puritán gondolkodású, haladó szellemű ember milyen világosan látta már akkor a következőket.” Uo. 128.

vonatkozásban. Soos 1945 után maga tiltakozott minden olyan vád ellen, amely őt vagy a második világháború után különösen támadott Magyar Közösséget (amelynek tagja volt) fajvédő, antiszemita, fasiszta színben tüntette fel.¹² Ez utóbbi (azaz 1945 utáni) forrásokat (is) természetesen a „zsidókérdés” folyamatosan változó fogalomrendszeréhez igazítva szükséges értelmezni.

Soos Géza álláspontjával kapcsolatban annak ellenére nem történt eddig historiográfiai reflexió, hogy Soos két közismert példaképéé és viszonyítási pontjáé, Teleki Pálé, illetve Ravasz László református püspöké jól ismert. Antiszemitizmusuk jellege és az első két zsidótörvénnyel kapcsolatos támogató, helyenként radikális álláspontjuk kifejezetten hangsúlyos és negatív megítélést kaptak az utóbbi évtizedben róluk megjelent legfrissebb tudományos biográfiákban.¹³ A történetírói „első becslésünk” közvetett, deduktív (noha egyáltalán nem szükségszerű) módon tehát nem lehet más, mint az, hogy Soos Géza álláspontja is hasonló volt az övékéhez, vagy meg egyezett azokkal.

Ezt a feltételezést erősíti, hogy Soos maga is református volt, és egyházában a fent említett megközelítések voltak az elterjedtek. SDG-s társai közül többről részletesen ismert, hogy ezeket képviselték.¹⁴ Az autoriter, szuverenista németellenesség és a korszakra jellemző keresztény nacionalizmus (és az ezekkel kéz a kézben járó, 1920-as évekbeli „konzervatív forradalom”) jól beágyazott volt a keresztény felekezetek tagjai, és a Horthy-korszak második felében

¹² *Soos Géza: A Magyar Közösségről* (Levél Auer Pál volt párizsi követnek, 1947. szeptember 25.). In: *Evangéliumot Magyarországnak!* i. m. 138-144. Például: „A Magyar Közösség a legnagyobb tisztelettel és szeretettel tekintett azokra a nem „tiszán” magyar származású, de *lelkükben* igazán megmagyarosodott vezetőkre, akiket tisztességes és komolyan *felkészült* embereknek tartott.” Uo. 143. [Kiemelés az eredetiben.] *A Magyar Közösségről* újabban: *Szekér Nóra: Titkos társaság - A Magyar Testvéri Közösség története*. Bp. 2020.

¹³ *Ablonczy Balázs: A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879-1941)*. Bp. 2018. 217-224. “Az általa szorgalmazott zsidótörvények bűnösök abban, hogy nyomukban megkezdődött a magyar zsidóság kormánypolitika támogatta marginalizálása. A zsidósággal kapcsolatos politikai diskurzus eldurvulása magával hozta a sajtóé és a közvéleményét, majd szabad prédává tette a zsidóság társadalmi pozícióit, később javait, legvégül munkaerjét és pusztá létét. Ebben Teleki világnézete menthetetlen és folytathatatlan, a magyar konzervativizmus zsákutcája.” Uo. 224.; *Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Bp. 2016. 230-248.

¹⁴ Legújabbban ld. *Balogh Margit: Igével, tollal és tettel. Pap Béla református lelkész életpályája (1907-1957)*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica, 67/1 (2022) 187-205.

kimutathatóan a parlamenti képviselők között is.¹⁵ Ezen jellemzően antifasiszta irányzatok és a szélsőjobboldali mozgalmak között számos átfedés és közös halmaz fedezhető fel. Ilyen volt az antiszemitizmus, a liberalizmusellenesség, vagy a parlamentarizmussal szemben a népre mint politikai közösségre való közvetlen támaszkodás.

Összefoglalva, a kutatás és a forrásközlések eddig Soosnak első-sorban az egyre inkább a saját, családja és környezete életére veszélyes embermentő tevékenységét emelték ki. Ha az 1944 előtti évekre is kitekintettek, akkor abból a zsidóság tragédiáját már a második világháborút megelőzően (1938) megsejtő, és a fokozódó üldöztetések legalább egy része ellen legkésőbb 1941-től határozottan fellépő és küzdő hős képe bontakozott ki.

Soos Gézának a következő fejezetben bemutatott nézetei természetesen kapcsolatba hozhatóak egyházának teológiai és hitének személyes szempontjaival. Gondolatai teológiai és egyháztörténeti hátterét itt mélyebben nem ismertetjük. Ennek oka a terjedelmi korlátok mellett az, hogy (mint azt látni fogjuk) a „zsidókérdés” tárgyalása során ő maga csak korlátozottan tartotta fontosnak a vallási szempontokat, szemben a gazdasági, politikai, történeti és eszmetörténeti megfontolásokkal.

Az első és a második zsidótörvény egy svájci és egy magyar kézirat tükrében

Soos az ifjúsági és a református lapokban közölt publicisztikáiban határozottan kerülte a belpolitikai témákat. A Soos Géza-hagyatékban található egy „Zsidókérdés” című mappa¹⁶ és a levelezésében is számos utalás és dokumentum a „zsidókérdéssel” kapcsolatos nézeteire. Eddigi kutatásaink során az első és második zsidótörvényre és általában a magyarországi zsidóságra vonatkozó álláspontjának legnyíltabb és legvilágosabb kifejtését a genfi szakdolgozata kiadatlan részeiben, illetve az említett mappában található iratokban találtuk meg, ezért ezeknek szentelünk figyelmet.

Az általunk részben kiadott, a francia eredetiből fordított sorok publikálása¹⁷ után találtuk meg a Soos-hagyatékban az 1999-es forráskiadvány szerkesztőinek kéziratot (szintén részleges) fordítását,¹⁸

¹⁵ *Gergely Jenő*: A keresztény pártok és a „zsidókérdés”, 1938-44. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2005. 67-83.; *Paksa Rudolf*: A magyar szélsőjobboldali elit az 1930-as évek elejétől 1945-ig. Doktori értekezés. Bp. 2011. 103-4.; *Romsics Gergely*: Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai. *Aetas* 34 (2019):4. 27-48.

¹⁶ RL, C/230, 16. doboz, d.

¹⁷ *Monostori T.*, A magyar Wallenberg, i. m. 44.

¹⁸ RL, C/230, 25. doboz (Az emlékkönyv iratai)

amely azonban (mint arról a következő fejezetben lesz szó) nem jelent meg, és amelyet szintén közreadunk. Emellett (lábjegyzetben) közreadjuk a francia eredetűt is. A szakdolgozat teljes, kritikai kiadásának előkészületeit megkezdjük.

Soos egy könyvhöz, lelkésztársa, Bereczky Albert Ravasz-párti klasszikusához¹⁹ küldi az olvasót és tőle idéz, de aztán két helyen maga is részletesen elemzi a kérdést.

A „zsidókérdés” első tárgyalásakor²⁰ Soos hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus elsősorban a Tanácsköztársaság tragikus tapasztalatai miatt, illetve külföldről jött be az országba. Nem siettek az ország segítségére a nyugati hatalmak, és az SDG (és társszervezeteik) hiába próbálták meg gyengíteni a propaganda hatását a fiatalok körében. A náci térnyerés ellenében, a még nagyobb rossz elkerülése érdekében „*a magyar kormánynak el kellett fogadtatnia*” az első két zsidótörvényt.²¹ Ezek sajnálatosak voltak, de „*csak kiszorították a zsidókat bizonyos foglalkozásokból, ahol szinte monopol helyzetet foglaltak el.*” Ezek a törvények nem érintették a zsidók személyes és anyagi biztonságát, de sok munkanélküli találhatott munkahelyet és a szociális uszítás gyengült.²²

A második zsidótörvény esetében leszűkült a mozgástér, és az egyházak igyekeztek mérsékelni annak pontjait. Soos a (saját belső problémáik megoldásával is elfoglalt) egyházak felelősségét elsősorban abban látta, hogy nem tettek többet a szociális helyzet javításáért, és ez hozzájárult a „magyar lélektől oly idegen” antiszemita, illetve revizionista gondolatok erőteljes terjedéséhez. Dolgozatában Soos rendszeresen vádolja a magyar egyházakat, a tulajdonosi- és nagybirtokrendszert, a politikával való összefonódásukat. Az egyházak felelősségét az antiszemitizmus térnyerésében ezen kívül belső problémákkal, elvilágiasodással magyarázza, és azzal, hogy az egyház az

¹⁹ *Albert Bereczky: Hungarian Protestantism and the Persecution of Jews.* Bp. 1946.

²⁰ *Soos, G.: Quelques pages, i. m. 4.g) 3. fejezet: „Náci behatások és szociális kérdések” (Influences nazies et questions sociales), 101-105.*

²¹ „Pour éviter des maux plus graves le gouvernement hongrois se vit obligé de faire passer deux lois concernant la répression des Juifs dans la vie économique, pour apaiser les exigences allemandes.” Uo. 105.

²² „Les chefs d’Eglises protestantes admirent l’avis des premiers ministres Kalman Daranyi et Paul Teleki, d’empêcher l’agitation sociale et d’éviter une situation dangereuse, en votant ces deux lois, d’un côté regrettables, mais que ne firent que repousser les Juifs de certaines professions ou ils occupaient une place presque monopolique. [...] Par ces lois, la sécurité personnelle et matérielle des Juifs n’était pas touchée, mais beaucoup de personnes sans emploi purent trouver une place et l’agitation sociale s’affaiblit.” Uo.

egyháztagnok összességéért tartozik felelősséggel, és az egyház szellemi, lelki és anyagi javainak védelmét kell szem előtt tartania.

A „zsidókérdés” második tárgyalásakor az alfejezetben szerepel a „zsidókérdés” szó:²³

„A zsidókérdés századunk legérzékenyebb kérdése. Aligha lehetünk ebben »objektívek«. Kockáztathattuk az életünket számos alkalommal az üldözött zsidók megmentéséért, de ha (a zsidók tragikus helyzetének okait keresve) megjegyezzük, hogy a zsidók maguk is követtek el hibákat, amiket aztán az antiszemiták bőven felhasználtak a propagandájuk alátámasztására, magunk is antiszemitának találtunk. Azért, hogy »objektívnek« tartsanak minket, csak a náci és kiszolgálóik által elkövetett, és bizonyosan szörnyű büntetteket szabad meglátnunk. A szó jogi értelmében ez nem objektivitás többé.²⁴

Már említettük, hogy a zsidók mindig bizonyos rokonszenvet élveztek Magyarországon. Az antiszemitizmus csak az első kommunizmus után fejlődött ki, amelyben a zsidók vezető szerepet játszottak. Ezt az antiszemitizmust pedig leginkább a német származású magyarok gyakorolták, és azt külföldről táplálták. A náci propaganda bemutatta, hogy a magyarországi gazdasági életet a zsidók erőteljesen befolyásolták, ha ugyan nem vezették, és hogy a liberális szakmákban a zsidók uralkodtak.²⁵ Semmilyen baj nem származott volna ebből a helyzetből, ha a szociális kérdések meg lettek volna oldva, vagy ha a zsidók vagy zsidó származású keresztények törődtek volna a nyomorban élő értelmiséggel, munkásokkal és parasztokkal. Ha a kapitalista zsidók bevettek volna keresztényeket üzlettársnak, a zsidó ügyvédek alkalmaztak volna keresztény ügyvédjelölteket rendes [kiemelés Soostól] fizetéssel, azaz egy szóban, ha a nem-zsidó társadalom láthatta volna, hogy a zsidók tehetsége és kapcsolatai az egész [kiemelés Soostól] társadalom, az egész nemzet javát szolgálják, a

²³ Soos, G.: Quelques pages, i. m. 5. c) fejezet címe: *A nyílt Ellenállás* (La Résistance ouverte) (1944. március – 1945). Ennek egy alfejezete Az üldözöttekért folytatott tevékenység, zsidókérdés (Activité pour les persécutés, question juive). Uo. 142-161. (A szakdolgozatnak ez a leghosszabb része.)

²⁴ „La question juive est la question la plus délicate de notre siècle. On n’y peut guère être „objectif”. On peut avoir risqué sa vie maintes fois pour sauver des Juifs persécutés, mais si, en cherchant les causes de la situation tragique des Juifs, on remarque que les Juifs eux-mêmes ont aussi commis des erreurs dont les antisémites pouvaient largement se servir dans leur propagande, on est jugé soi-même antisémite. Pour être considéré comme „objectif”, on ne devrait voir que les crimes, certes terribles, que les Nazis et leurs satellites ont commis contre les Juifs. Ce n’est plus une objectivité dans le sens juridique du mot.” Soos, G.: Quelques pages, i. m. 143.

²⁵ Az eredetiben lábjegyzet következik, melyben Soos részletezi a zsidók számarányát a különböző szakmákban és általában a magánszférában.

náci propagandának nem lett volna semmilyen hatása... ”²⁶

Tanulmányunknak nem célja az idézett részek elemzése, értékelése és részletes összehasonlítása akár Teleki Pál és Ravasz László, akár más munkatársai, barátai nézeteivel. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Soos Géza ezeket 1950-ben, a holokauszt után egy (az 1938/1939-hez képest) drasztikusan megváltozott politikai környezetben és egy svájci egyetemen vetette papírra. Mondatai apologetikus hangvétele azt valószínűsíti, hogy az első két zsidótörvény megszavazásakor ennél radikálisabb vagy határozottabb nézeteket vallott, és megerősítik azt a feltételezésünket, hogy azok Teleki és Ravasz álláspontjához álltak közel.

A Soos-hagyatékban, a „Zsidókérdés” mappában több irat található, amely segít megvilágítani a kérdést. Ezek közül egyet mutatunk be, amely *A zsidókérdés és a magyarországi keresztyén egyházak* címet viseli, és 1944. július 25-én kelt.²⁷ A 11 oldalas dokumentumot minden bizonnyal Soos írta (vagy közreműködött benne), mert MFM-irat; szó szerinti egyezések és szófordulatok találhatóak a szakdolgozata szövegével; kiemelten hivatkozik az SDG-re. Az irat 2. és 3. fejezetéből idézünk (*A zsidókérdés lényege és a magyar keresztyén egyházak*, illetve *A zsidókérdés 1938-1944 között és az egyházak*):

„Kétségtelen, hogy Magyarországon van zsidókérdés és az a legbonyolultabb társadalmi, gazdasági és etikai kérdések közé tartozik. Mind a kizsákmányoló nagytőke /akár a feudalizmus maradványa-

²⁶ „Nous avons mentionné déjà que les Juifs ont toujours joui d’une certaine sympathie en Hongrie. L’antisémitisme ne s’y développa que par réaction au premier communisme, où les Juifs jouèrent le rôle principal. Aussi cet antisémitisme fut-il cultivé surtout par des Hongrois d’origine allemande et alimenté de l’étranger. La propagande nazie montrait que la vie économique en Hongrie avait été fortement influencée, sinon dirigée, par les Juifs, et que dans les professions libérales, les Juifs dominaient. Aucun mal ne serait sorti de cette situation, si les questions sociales avaient été résolues, ou si les Juifs ou les Chrétiens d’origine juive s’étaient souciés des intellectuels, ouvriers et paysans vivans dans la misère. Se les capitalistes juifs avaient pris comme associés des experts chrétiens, si les avocats juifs avaient employé avec un salaire normal des stagiaires chrétiens, en un mot, si la société non-juive avait pu voir que les talents et les relations des Juifs servaient au bien de toute la société, de toute la nation, la propagande nazie n’aurait en aucun effet.” Uo.

²⁷ RL, C/230, 16. doboz, d mappa (Zsidókérdés), ZSK/7. Nyerspéldány, bizalmas használatra. Egy cédula a következőről tudósít: „Ezt a nyers vázlatot az Ellenállási Mozgalom megbízásából /MFM/ Soos Géza küldte ki titkos futárral Bónis Béla genfi ösztöndíjas református lelkésznek, hogy az Egyházak Világtanácsának vezetőit tájékoztassa 1944. július végén. ... Ezt a példányt Bónis Béla juttatta vissza Soos Gézához 1946 nyarán Genfben.”

ként még itt található arisztokrata-nagybirtokos osztály, akár a nagyipar és a bankvilág – zsidósziövetséges – köreire gondolunk/, mind a szellemi proletariátus berkeiben a zsidóság számarányán túlmenőleg az egész nemzetnek sokszor rendkívüli károkat okozó ténykedést fejtett ki a ferencjózsefi korszaktól egészen a gyászos emlékü 1919. évi proletárdiktatúra idejéig. Az 1930-as években is majdnem minden anyagi és szellemi hatalmat, illetve függetlenséget jelentő területen a zsidóság nemcsak számarányát 5–15-szörösen meghaladó befolyást gyakorol, hanem sokszor egyeduralmat képvisel. Kiténő titkos együttműködésük, példaadó egymást segítségük folytán számos magyar rétegnek jelentettek sorvadást, sőt teljes pusztulást. Ezért kétségtelen, hogy Magyarországon is bizonyos fokú antiszemitizmus támadt, elsősorban ösztönszerű, illetve öntudatos védekezésként, - ami a világnak szinte minden államában többé-kevésbé hasonló jelenség.

A magyarországi egyházak – melyek Isten Igéjét és annak szociális igazságait is – az egész [kiemelés az eredetiben] nép számára kötelesek hirdetni – szintén fel kellett, hogy ismerjék mindazokat a nehézségeket, amelyekért elsősorban nem annyira az u.n. antiszemiták, hanem inkább ezt az érzést kiváltó tények s nem egyszer Jézus vérének saját fiaikra átokként kihívó /Máté 27:25/ zsidók viselkedése voltak felelősek. Ezért a magyarországi protestáns egyházak vezetőinek is röviden abban foglalható össze a zsidókérdésről vallott felfogása, hogy a./ Magyarországon van zsidókérdés, mert egy lelkiileg összefogó kisebbség olyan szellemi, anyagi és erkölcsi hatalomhoz jutott, amellyel akarva, nem akarva a többség jogait gyakorolja és a keresztyén társadalom szellemével szemben idegen szellemiséget és idegen akaratot képvisel, - b./ ezt a kérdést – az ősi magyar lélek törvényei szerint is nem lehet erőszakkal és jogfosztással megoldani, hanem mindenekelőtt misszióval /l. a Soli Deo Gloria Szövetség kiadásában 1933-ban megjelent könyvet: A nagy per, mely a zsidó és keresztyén publicisták cikkei nyomán – Ravasz László zárócikkével – e megoldáshoz jut/, – ennek elégtelensége esetén társadalmi úton, fokozatosan, s csak a legvégső esetben törvényhozás útján, de ekkor is főképpen preventíve és a szerzett jogok figyelembevételével oldandó meg.

[...] 1938. március 15-én ... a német csapatok ... bevonultak Ausztriába s április elején Darányi Kálmán már be kellett nyújtassa a „gazdasági és hitelélet egyensúlyáról” szóló un. zsidótörvényt. Mivel ez igen méltányos korlátokat állított a zsidóság terjeszkedése elé, de sem elvileg, sem gyakorlatilag nem ütközött keresztyén elvekbe, - az egyházak ellenvetés nélkül megszavazták.

A világesemények következtében az elszigetelt magyarság számára a zsidókérdés időközben külpolitikai nyomás folytán erős politikai kérdéssé lett és a törvényhozás elé került a második zsidótörvény, mely szigorítást jelentett, de elvileg még mindig nem állt ellentétben

a keresztyén tanítással. E javaslat tárgyalásánál az egyházak abban látták feladatukat, hogy minél több kedvezményt biztosítsanak keresztyénné lett zsidóknak, s a törvény túlzásait megszüntessék, illetve enyhítsék. ... Ugyanekkor érte el tetőpontját a német mintára indított nemzetiszocialista izgatás. ... Ha az egyházak megbuktatják a kormányt, amelynek elnöke gróf Teleki Pál volt, azt a kockázatot vállalták volna, hogy a rövidesen meginduló választási harc – kihasználva a fentebb említett sajnálatos, de tagadhatatlanul sajtó zsidók okozta szociális sebeket – a legféltelenebb antiszemita izgatással zajlik le s a szélsőjobboldal esetleg úgy erősödik, hogy e puccsal kiveheti a hatalmat a Kormányzó kezéből. ... Ez esetben már akkor megkezdődött volna német mintára a zsidóüldözés, s most már nem lenne itt sem zsidó, sem zsidókérdés, akárcsak Németországban, vagy Romániában, Szlovákiában, stb. Ezért szavazták meg akkor az egyházak kompromisszumos formában a második zsidótörvényt, mely a zsidóságot a szellemi munkaágakban országos százalékarányukra nyomta vissza.”

A Soos-kép retusálása a genfi szakdolgozat 1999. évi részleges kiadásában

A két, a „zsidókérdést” tárgyaló szakdolgozat-rész egyike sem jelent meg a szakdolgozatot részben kiadó forráskiadásban.²⁸ A második rész annak ellenére nem került be, hogy azt a szerkesztők lefordították.²⁹

²⁸ Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 25-57., 130-132., 135-138.

²⁹ Ezt itt közöljük: „A zsidókérdés századunk legkényesebb kérdése. Ebben alig lehet „objektívnek” lenni. Az ember többször is kockáztathatta életét a zsidók megmentéséért, de ha a zsidók tragikus sorsának okait kutatva észreveszi, hogy a zsidók maguk is elkövettek hibákat, amelyeket az antiszemiták propagandájukban széleskörűen hasznosítottak, maga is könnyen antiszemitának minősíthető. Az ember, hogy „objektívnek” tekintsek, nem kell lássa, csak azokat a valóban borzalmas bűnöket, amelyeket a náci és csatlósai elkövettek a zsidók ellen. Ez azonban már a szó jogi értelmében nem objektivitás. Említettük már, hogy a zsidók mindig bizonyos rokonszenvenek örülhettek Magyarországon. Az antiszemitizmus itt nem fejlődött ki, csak az első kommunista uralom reakciójaként, amelyben a zsidók elsődleges szerepet játszottak. Ez az antiszemitizmus is főleg német származású magyarok körében volt eleven és külföldről élesztették. A náci propaganda kimutatta, hogy Magyarországon a gazdasági életet erősen befolyásolják, ha ugyan nem irányítják a zsidók, és a szabad foglalkozásúak főleg zsidók. Ebből a helyzetből semmi rossz nem származott volna, ha a szociális kérdést megoldják, vagy ha a zsidók és zsidó származású keresztyének törődnek az intelligenciával, nyomorban élő munkásokkal és parasztokkal. Ha a kapitalista zsidók társként kezelték volna a keresztyén szakértőket, ha a zsidó ügyvédek normál [kiemelés Soostól] bérért alkalmazták volna keresztyén alkalmazottakat, egyszóval, ha

A szerkesztők a genfi szakdolgozat mintegy harmadát adták ki, terjedelmi korlátokra hivatkozva.³⁰ A teljes dolgozat kiadása valóban meghaladhatta a forráskiadvány kereteit, a beható vizsgálatunk azonban rámutatott egy tudatos szerkesztési elvre: Soos Gézának az első és második zsidótörvénnyel kapcsolatos álláspontja belső cenzúrát kapott.

Ezt két okból látjuk igazoltnak. Egyrészt, a fentebb közölt, „Az üldözöttekért folytatott tevékenység, zsidókérdés” c. fejezetből az 1999-es kötet is közölt részeket, annak címéül azonban „A Magyarországra szökött külföldiek és a megsemmisítés veszélyébe került zsidók megmentéséről” címet adták, kikerülve ezzel a „zsidókérdés” szó használatát.³¹ Másrészt, a szerkesztők a fentebb közölt részt egyszerűen kivágták, anélkül, hogy erre utalást tettek volna, azt a látszatot keltve, hogy az előtte és utána lévő bekezdések szervesen követik egymást:

„A zsidók üldözése és az egyházaknak az ő érdekükben kifejtett tevékenysége jókora fejezetet igényelne. Bereczky Albert 1946-ban írt egy 48 oldalas füzetecskét „A magyar protestantizmus és a zsidóüldözés” címen (angolul). Ez a füzet tartalmazza a lényegét.”³²

[„A zsidókérdés századunk legérzékenyebb kérdése. ... a náci propagandának nem lett volna semmilyen hatása...”³³ - Ez a rész nem szerepel a kiadásban.]

[A következő (szintén kiadatlan) oldalakon az első és második zsidótörvény keresztény felekezetek általi támogatását védi Soos, Bereczky könyvét idézve.]

„Ebből.”³⁴ [ti. Bereczky könyvéből – M. T.]:

a nem-zsidó társadalom láthatta volna, hogy a zsidók tehetsége és kapcsolatai az egész [kiemelés Soostól] társadalom javát szolgálják, az egész nemzetét, a náci propagandának semmi hatása nem lett volna...” RL, C/230, 25. doboz (Az emlékkönyv iratai), a gépelt jegyzet oldalszáma: 143. A szerkesztők minden bizonnyal ugyanazt a szöveget használták, mint mi: A magyarra fordított gépelt kézirat címlapja teljes mértékben megegyezik (még formailag is) az általunk látottal, egy kivétellel, amelyet valószínűleg kézzel írtak a genfi eredetire (esetleg azt a védésre szóló meghívó tartalmazta): „1950. május 31-én, szerdán, 14h15’ a Genfi Egyetem teológiájának Auditóriumában / 28. terem”.

³⁰ “Az alábbiakban – helyszűke miatt – csak az 1920 és 1930 közé eső fejezetrészeket, továbbá a záró következtetéseket tudjuk közreadni. (Szerk.)” *Evangéliumot Magyarországnak!* i. m. 26. o.

³¹ *Evangéliumot Magyarországnak!* i. m. 130-132. Ez a fejezet (a korábbiaktól eltérően) nem egy egész fejezet fordítása, hanem egy válogatás (nincs ilyen alfejezetcím az eredetiben).

³² Uo. 131.

³³ Kiadása: ld. fent jelen tanulmányt.

³⁴ Ez a szó nem szerepel az eredetiben.

„*Teleki miniszterelnök öngyilkossága (1941. április) után megkezdődött a nagy német erők átvonulása Magyarországon, és még az a kis cselekvési szabadságunk is elveszett, amit eddig meghagytak... Ugyanebben az évben a teljes egészében fajvédelemre alapított harmadik zsidótörvény került benyújtásra, melyet a keresztyén gondolat határozottan elutasított. Az egyházak képviselői élénken tiltakoztak a törvény megszavazásánál. Ravasz püspök, miután elmondta visszautasító véleményét, felolvasott egy ünnepélyes deklarációt, melyet aláírt mindegyik püspök és a négy főgondnok is, amelyben az aláírók tiltakoznak a törvény megszavazása ellen.*”³⁵

Tanulmányunknak nem célja, hogy részletesen elemezze, milyen okok vezettek a belső öncenzúrához. Nem zárható ki az sem, hogy nem minden szerkesztő tudott a cenzúráról, és az is elképzelhető, hogy csak a szakdolgozat-részek fordításával és gondozásával megbízott személy egyéni akciójáról volt szó; ezt ugyanakkor nem tartjuk valószínűnek. Néhány szempontot említünk.

Az 1999-es forráskiadvány nem kritikai kiadás, és nem szaktörténészek, hanem özvegye, Tüdös Klára és egykori református bajtársai, református vezetők szerkesztették. A Ráday Gyűjtemény adta ki. A szerkesztők közül Havas Gábor, Kádár Géza, Kupa László és Nemes Béla a második világháború előtt és alatt SDG-s vezetők voltak. Dózsa György 56-os menekült, az amerikai magyar reformátusok egyik vezetője volt. Bakó Elemér Soos Géza egyik legfontosabb projektjét, az amerikai Új Magyar Út című folyóiratot szerkesztette.³⁶ Az 1935-ben született Dózsa György kivételével mindannyian személyesen és jól ismerték Soos Gézát.

A forráskiadványt megelőzte egy emlékülés és emlékkiállítás 1998. október 20-án. Ezt a Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE) Hittudományi Kara szervezte, és a Ráday Kollégium dísztermében került rá sor. Az esemény védnökei Soos Géza özvegye, valamint Bölcskei Gusztáv és Hegedűs Loránt református püspökök voltak.³⁷ Az emlékkiállítást Hegedűs, az emlékülést Tenke Sándor, a KGRE rektora nyitotta meg. Az előadók Soos Gézáné, Molnár Miklós, Ladányi Sándor, Kádár Géza, Török Bálint, Kupa László, Eszenyi László, Bakó Elemér, Dósa (sic) György és Nemes Béla voltak. Maczkó Mária énekelt. Az eseményt joggal tekinthetjük a református közélet és emlékezetpolitika kiemelt, ünnepélyes alkalmának. Soos Gézáné három nappal később, október 23-án *Göncz Árpád köztársasági elnöktől kitüntetést* kapott.³⁸

³⁵ Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 131.

³⁶ Az életrajzok többségét ld. Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 330-336.

³⁷ A meghívó: RL, C/230, 25. doboz.

³⁸ Az adat: A RL-ben, gyakran iratszintű levéltári segédlet 10. oldalán található (C/230 Soos Géza iratai)

A belső cenzúra oka véleményünk szerint nem lehet más, mint hogy egy, az emlékkiállításal egybekötött tisztelgő Soos Géza-emlékkötet értékét és a második világháborús hős emlékezetét nagymértékben csorbította volna, ha kiderül, hogy (Ablonczy Balázs Teleki Pálról írt szavait idézve) Soos társadalomképe és a zsidósággal kapcsolatos világnézete felnőtt életének túlnyomó részében „menthetetlen és folytathatatlan, a magyar konzervativizmus zsákutcája” lett volna.

Azt nehezebben tudjuk megítélni, hogy miért nem került szinte semmi kiadásra az 1934 és 1944 közötti évekről, noha Soos Géza ekkor volt az SDG elnöke, és ekkor került sor a szárszói találkozóra is, amiről Soos igen részletesen ír. Nem adtak ki részeket az egyházon belüli reformtörekvésekről sem, amiket Soos szintén bőven tárgyalt.

Az alábbiakban bemutatjuk a két dokumentum: a szakdolgozat eredetijének és a végül kiadott változatnak a kapcsolatát. Átnéztük a fordítás kéziratát is, azonban annak mikrofilológiai elemzését nem végeztük el. Ami bizonyos, hogy az (mint láttuk) tartalmaz olyan részeket, amelyek végül nem jelentek meg. Emellett nem tartalmaz minden olyan részt, amely végül megjelent.

Az eredeti szakdolgozat fejezetei és oldal-számai	Evangeliumot Magyarországnak! (1999), oldalszámokkal
Introduction (1-2.)	Kiadatlan
1. L'Église Réformée Hongroise à la fin de la 1 ^e guerre mondiale (3-21.)	Kiadatlan
2. Dieu prépare de nouvelles voies (1919-21) (22-35.)	Egészében kiadva (26-33.), az eredeti lábjegyzetek nélkül
3. Le développement du mouvement ecclésiastique-confessionnel et la période des grandes luttes ecclésiastico-politiques (1921-34) (36-81.)	Nagyrészt kiadva (33-52.), az eredeti lábjegyzetek nélkül
4. La stabilisation du mouvement confessionnel et son développement vers l'oecuménisme. Réformes ecclésiastique jusqu' à la convocation du nouveau Synode (1934-39) (82-117.)	Kiadatlan

5. L'Église Réformée Hongroise et les mouvements chrétiens pendant la 2e guerre mondiale et la Résistance (1939-45) (118-168.)	Néhány oldal kiadva (130-132., 135-138.)
Conclusions (169-174.)	Egészében kiadva (lábjegyzetekkel) (52-57.)
Appendice (i-vi)	Kiadatlan
Thèses, Epithèses (oldalszám nélkül)	Csak az Epithèses kiadva (25-26.)

Összefoglalás és kutatási feladatok

Soos Géának az első és második zsidótörvényről, illetve általában a „zsidókérdésről” alkotott véleménye szakdolgozatának vonatkozó, kiadatlan részeiből és a hagyatékában található 1944. évi iratból meglehetősen pontossággal leírható. Valószínűtlennek tartjuk, hogy 1938/39-ben jelentősen és érdemben mást gondolt volna ezekben a kérdésekben, mint mentorai és példaképei, Teleki Pál és Ravasz László. Ugyanakkor a korban mind a zsidósághoz, mint a nemzetiszocialistákhoz kialakított viszonyoknak számos árnyalata volt; a kérdés további vizsgálatot igényel.

A második világháború után folyamatosan és dinamikusan változó európai és magyarországi politikai környezetben Soos Géza múltja miatt számos okból (minisztériumi beosztásai, Magyar Közösségtagtsága stb.) védekezésre kényszerült, ez vezetett emigrációjához is. Már életében támadták: a 1947. évi összeesküvés per, a Soos elleni sajtókampány, illetve állampolgárságának elvétele (amit Rajk László belügyminiszter javaslatára fogadtak el), és az ezt övező ideológiai harc Amerikába is eljutott: Vatai László, egykori vezetőtársa és lelkes nyílvánosan fasiszmussal, véreskezűséggel vádolta. Nyilvános megszólalásaiban, leveleiben a „zsidókérdésben” elfoglalt álláspontját illetően saját és egyháza embermentő tevékenységét, nácizmus- és fasiszmusellenességét hangsúlyozta. Antiszemita nézeteit 1950-re sem vizsgálta felül. Egyháza felelősségét, ha csak közvetve is, elsősorban a szociális helyzet nem megfelelő kezelésén keresztül, elismerte a náci propaganda erősödésében.

Soos esete újabb példa arra a sok közül, hogy egy keresztény politikus vagy embermentő antifasiszta tevékenysége nem jelenti azt, hogy az adott személy ne lett volna antiszemita (amely fogalmat akkor természetesen a kornak megfelelő keret- és terminológiarendszerekben határozták meg), illetve arra is, hogy az embermentés közvetlen és közvetett motivációi sokrétűek voltak: a németellenesség, a szu-

verenizmus és a keresztény nacionalizmus elemei keveredtek többek között a biblikus emberkép, humánus és civilizáltság szempontjaival.

A szakdolgozat egészét megismerve kijelenthető: noha önmagát sohasem említi benne, annak felekezeti- és politikatörténeti hangsúlya mellett műfaját tekintve valójában egy harcos, egyben karcos önéletrajz, politikai program és egyes részeiben a második Teleki-kormány melletti védőirat is.

Az 1990-es évek végének magyarországi református közéletében a 20. századi reformátusság kiemelkedő alakjáról megjelentetett emlékkötetben nem volt, nem lehetett helye Soos Géza nyíltan vállalt antiszemitizmusának. Azt a kortársak szemében valószínűleg súlyosbította, hogy még 1950-ben is, bizonyos értelemben dacosan vállalta. A szerkesztők, jobbjára református felekezeti- és harcostársai, barátai ezért ennek még a nyomait is kivágták az 1999-ben megjelent emlékkötetből, ideértve a Sooshoz nagyon hasonlóan gondolkodó Bereczky Albert mondatait.

Noha Soos Géza itt bemutatott markáns és jól körvonalazott, korának eszméaramlataiban mélyen gyökerezett antiszemitizmusa (már csak a számos hasonló példa miatt is) nem érheti meglepetésként a történészeket, a szinte makulátlan hős és a „református Wallenberg”, a „magyar Wallenberg” képe mindenképpen árnyalásra szorul.³⁹ Biográfusai, akik eddig szinte kizárólag a felekezettársai voltak és nem tárgyalták a „zsidókérdést”, a jövőben nem hagyhatják figyelmen kívül Soos álláspontját ebben a kérdésben, ha életpályájáról valóság-hű képet szeretnének alkotni. Egy példa jól szemlélteti a sokszor alig kibogozhatatlan eszmetörténeti és belpolitikai szálakat: 1942-ben Soos a későbbi hírhedt könyvégető, nemzetiszocialista sajtócézar, Kolosváry-Borcsa Mihály (akkor a Sajtókamara elnöke) társaságában ismertette egy diákotthon terveit. Tény, hogy Soos Gézáról tudományos igényű életrajz még nem készült.

További mikrofilológiai elemzést igényel, hogy a hagyatékában számos helyen fellelhető, különböző nyelvű, gyakran anonim elemzések, összefoglalók, valamint a szakdolgozat szövege között milyen idézettségi, szerkesztési kapcsolat áll fenn, és Soos Géza milyen for-

³⁹ Noha nem tartozik tanulmányunk témájához, de a Wallenberggel való összehasonlítást valójában egy másik okból tartjuk (nem korainak vagy elhamarkodottnak, hanem) kifejezetten szerencsétlennek. Egyrészt Wallenberg és társai tevékenysége Soosék kapcsolatrendszere, terepmunkája nélkül jóval kisebb határfokú lett volna. Másrészt a Magyarországon alig fél évet tartózkodó Wallenberget jórészt védte a semleges ország diplomatájának kijáró immunitás, míg Soos állandó életveszélyben dolgozott. A kettejük közötti kapcsolatrendszer és az eltérő körülmények nem indokolják, hogy egyiküket a másikhoz hasonlítsuk.

mában használta fel azokat. Nem ismerjük a dolgozat bírálatát és a védés jegyzőkönyvét (az nem található meg a Soos-hagyatékban).